

in z razlago dobljenih rezultatov.

Poglavju je dodan zelo uporaben zgoščen napotek o uporabi računalnika pri analizah.

Zelo zanimivo je tudi poglavje o tehnikah, ki nam omogočajo datacijo predmeta, npr. o termoluminiscenčni analizi. Spet ne manjkajo navodilo za pripravo vzorca, opis postopka, razlaga analize in instrumentarija ter uporaba dobljenih rezultatov.

Avtorica sklene poglavje s pregledno tabelo različnih raziskav glin in keramike, v kateri so navedeni vsi glavni podatki.

Če boste pri poglobljanju v prvi dve poglavji kot arheolog dobili manjvrednostni občutek, vas bo potolažilo tretje poglavje, kjer je sicer tehnično izobrazena avtorica zbrala literarne vire o lončarstvu. Srečamo vse pomembnejše antične in srednjeveške ter renesančne pisce, ki so napisali kakšno vrstico o keramični proizvodnji; seveda ne manjka navedba edicije.

Posebej so navedeni srednjeveški pisci, med najbolj upoštevanimi pa je renesančni avtor Cipriano Piccolpasso, ki je napisal tri knjige o lončarski obrti. Preseneča z jasnostjo pisanja, saj izčrpno opisuje surovine in tehnike obdelovanja glin; postopki so ponazorjeni s številnimi odličnimi risbami. Delo je zgodovinskega pomena, saj nam prinaša številne podatke o delavnicah in mojstrih svojega časa, še posebej pa se odlikuje po jeziku; tedanje izraze še dandanašnji srečamo med italijanskimi lončarji.

Knjiga je pomembno delo, ki nas izčrpno pouči o vsem, kar smo si že dolgo želeli zvedeti o keramiki, pa nismo imeli koga vprašati. Je več kot priročnik, saj v mnogočem presega vedenje, ki ga arheolog potrebuje pri delu s keramiko, in v njej zlepa ne boste ničesar pogrešili. Je odlično pomagalo za razumevanje modernih raziskav, ki v svetu naglo napredujejo. Za arheologa pa je pri tem seveda zelo pomembno, da ve, kaj mu posamezne analize lahko povedo in kakšne narave so, saj npr. pri celi posodi ne more uporabiti istih raziskav kot pri fragmentu.

In prav to mu knjiga v največji meri tudi nudi.

Verena VIDRIH PERKO

Ljiljana Bjelajac: *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*. Posebna izdaja / Arheološki institut 23. Beograd 1990. 203 strani, 89 slik.

Delo je doktorska disertacija Ljiljane Bjelajac, sodelavke Arheološkega instituta iz Beograda. Avtoričina prednost je njeno večletno delo pri zaščitnih izkopavanjih v Kostolcu-Viminaciju. Tam je mogla neposredno spoznati vrsto dejstev in (četudi to le mimogrede omeni) vso baročno pisanost keramike, ki je bila v rimskem času v rabi v bogatem obdonavskem svetu. Spoznala je tehnike, s katerimi so se domači mojstri virtuozno poigravali, čeprav je prava sigillatna tehnologija zanje vendarle ostala nedostopna in njeni rezultati zgolj cilj, h kateremu so stremeli.

Razpravo uvaja poglavje, v katerem so nanizana glavna dejstva o terri sigillati, kot jih kaže sedanje raziskovanje. Prvi del pregleda posveča ornamentirani, reliefni terri sigillati. Začetek uvoza opredeljujejo na obravnavanem območju tri fragmentirane posode iz poznoitalskih delavnic, najdene s skromnimi arheološkimi podatki v treh velikih središčih. Na eni od njih je pečat Rasinja Pisana v lunuli. Sledi pregled južnogalske sigillate. V provinci so je največ našli v Ulpiani (najbliže morju!). Vsa je iz poznih faz in je zelo malo (48 kosov). Zanimivo je, da avtorica v vsej provinci ni ugotovila nobenega zgodnjega izdelka iz Lezouxa. Glavnina reliefnih posod je iz Rheinaberna, Westerndorfa in Pfaffenhofna, poleg tega pa je avtorici uspelo opredeliti tudi izjemen trierski fragment.

Med vrtenimi oblikami sigillate (z aplikami in barbotinom) je za zdaj znanih iz Mezije 23 raznih tipov, pri tem pa močno prevladujejo poznoitalski tipi krožnikov in skodele Drag 32 in 33 iz vzhodnogalskih in germanskih delavnic. Bjelajčeva pravilno opozarja, da je statistična vrednost teh količin omejena, saj določenih oblik v fragmentih ni mogoče zanesljivo spoznati in neokrašeni fragmenti keramike v najdiščih z obiljem raznovrstne keramike niso bili posebej opazni. Najstarejša žiga na italjskih posodah sta žiga Gellija in A. Mannuusa,

vendar oba že v podplatasti obliki. Gellijeva posoda je bila najdena z Galbovim novcem. Glavnino italjskih posod sestavljajo izdelki z aplikami in žigi velikih padskih delavnic LMV, QSP in CTSVC. 30 strani besedila posveča avtorica lokalni sigillati, ki jo poimenuje Margum-Viminacium. Gre za posode v obliki Drag 37, narejene iz različno konsistentne glin in z različnim, povečini svetlejšim rdečim premazom, ki se občutno razlikuje od galskih in germanskih premazov.

Knjiga zapolnjuje z dejstvi vrzel, ki so jo od leta 1968, ko je Bogdan Rutkowski opozoril na kalupe in izdelke iz Marguma (*Acta Rei Cret. Rom. Faut.* 10, 18–27), zapolnjevale pretežno domneve in posplošitve.

Ker Bjelajčeva suvereno obvlada raziskovalno delovno metodo in uporablja najnovejšo literaturo, ji lahko z zaupanjem sledimo tudi v zgoščeno podanih, a zanimivih ugotovitvah. Gornjo Mezijo sta, ugotavlja, dosegla dva izrazita valova uvoza sigillate. Prvi je iz poznejše faze velikih manufaktur iz Padske nižine. To gradivo tudi oblikovno odseva značilnosti flavijskega časa, saj so na njem pretežno pomanjšani in sprani motivi aplik, med maloštevilnimi bolj raznolikimi in izrazitejšimi okraski, ki so jih začeli oblikovati v Arezzu, so pa malone vsi oblikovani z mnogimi ponovitvami; tudi to samo po sebi priča o poznejšem nastanku posode. Tako se gradivo iz Gornje Mezije izrazito razlikuje od gradiva, ki ga je objavila Olga Brukner (*Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* [Beograd 1981]). V Panoniji težišče na flavijskih izdelkih nikoli ni tako izrazito spoznavno.

Za razumevanje prometa s keramiko nasploh je pomembna navzočnost poznoitalske reliefne posode. Ta dokazuje, da so določeni odstotek reliefnih posod iz poznoitalskih delavnic zavestno odpravili na dolgo (verjetno kopensko) pot iz Pise v obdravske in obdonavske regije. Do sedaj so namreč poznoitalske najdbe v srednji Evropi kaj hitro opredeljevali za »naključne«.

Drugi val je val vzhodnogalskega in germanskega gradiva iz 2. polovice in zlasti zadnje četrtine 2. stoletja. Zanimivo je, da zelo poznih izdelkov iz tega kroga v Gornji Meziji ni več. Pomembno se zdi tudi dejstvo, da so zastopane v Gornji Meziji, tako kot v Panoniji, velike oblike neokrašene sigillate. V celotnem Podonavju, od Westerndorfa proti vzhodu, je bil promet torej tako dobro organiziran, da niso niti prevoz niti provinjske meje pomenile nikakršne ovire v času, ko so v osrčje Panonske nižine čez meje imperija izvažali le majhne sigillatne posode, kar sta nam prikazala Dénes Gabler in Andrea H. Vaday (*Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien* [Budapest 1986]).

Gotovo pa je najbolj pomemben prispevek Ljiljane Bjelajac, da trezno in zanesljivo prikaže likovni svet margumske sigillate. Gre za precejšnje število likov, ki se pojavljajo na polkroglastih skledah povečini v vrstah, za način krašenja, ki je nastal v poznoitalski reliefni sigillati. Manjša, a tudi značilna skupina posod margumske sigillate ima v reliefnem pasu svoboden preplet vitic, grozdja in trtnih listov, ki se prav tako dokaj zvesto zgleduje po načinu, razvitem v poznoitalski sigillati. Najdba kalupov v Mlavi v Viminaciju dokazuje, da so margumsko sigillato v resnici delali v Meziji in da so tako najdbe v Panoniji (vse navzgor do Siska) povezane z izdelovalnimi središči ob Donavi. Te ugotovitve so zelo pomembne za razumevanje prometnih in gospodarskih tokov na ozemlju sosednih provinc, četudi avtorica pravilno opozarja, da podrobnosti o obsegu delavnic in načinu distribucije gradiva še ne poznamo dovolj. Vsekakor pa so kronološka dejstva, ki jih beremo v razpravi, zelo pomembna, saj dokazujejo, da so margumsko sigillato res začeli delati že v 2. četrtini 2. stoletja. To je torej čas, za katerega je K. Kiss že pred časom domnevala (*Laureae Aquincenses* 1, 1938, 212–220), da pomeni začetek panonskih (Pacatovih) delavnic in čas, ko je v Panoniji šele začela dotekati srednjegalska posoda, sicer v za tržišče zanesljivo preskromnem obsegu. Bjelajčeva izrazi celo – po dejstvih sodeč, v tem trenutku nikakor ne neupravičeno – zanimivo misel, da so margumsko-viminacijske delavnice prej vplivale na Pacata kot obratno.

Na ta način se razprava uvršča v skupino del, ki jih je pred desetletji začela Györgyi Juhász (*Die Sigillaten von Brigetio*, Diss. Pann. II/3 [1935]). Eden od tvarnih dokazov o dogajanju v času širjenja rimskega imperija do največjega obsega in v času markomanskih vojn je obdelan v taki meri, da dopušča

sklepanje o nekaterih daljnosežnih in usodnih procesih. Rimski imperij kaže s sigillato, kako je z določeno, v bistvu nepomembno in banalno v Italiji razvito civilizacijsko dobrino, segel v srčko gospodarskega življenja in vsakdanjih navad daleč po ozemlju, ki ga je obvladoval. S tem je, vsem spremembam, ki jim je bilo to ozemlje pozneje izpostavljeno, navkljub vendarle posredoval eno od sestavin nadaljnega razvoja na njem.

Upajmo, da bo kmalu spet mogoč normalen pretok knjig prek pregraj v sodobnem svetu in da bomo lahko imeli razpravo Ljiljane Bjelajac pri roki vsi, ki se ukvarjamo z arheologijo rimskih srednjeevropskih provinc, saj nam nudi tudi za obdelavo gradiva iz severne Slovenije obilo analogij.

Iva MIKL-CURK

Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn, Band 7: Alice Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 73 strani, 56 tabel in 3 ilustracije med besedilom.

Za mednarodno serijo *Corpus Signorum Imperii Romani* se zdi, da se za razliko od mednarodnega projekta mozaičnega korpusa uspešno nadaljuje. Potem ko so avstrijski arheologi skoraj zaključili objavlanje svojega gradiva (*CSIR Österreich* 1/1-6 [1967-1979]; 2/1-4 [1968-1984]; 3/1-4 [1975-1987]; manjka le gradivo Flavije Solve in njenega agra), nemški svoj del projekta že v dobršni meri opravili (*CSIR Deutschland* 1/1 [1973]; 2/1-3, 8 [1975-1987]; 3/1-2 [1978-1979]; 4/3 [1988]), Britanci uspešno začeli in nadaljevali svoj del (*CSIR Great Britain* 1/1-6 [1977-1988]; 2/1 [1975]), Italijani in Poljaki projekt pred leti začeli (s po enim zvezkom: *CSIR Italia* 9/1 [1979]; *CSIR Pologne* 1 [1972]), se je pred nekako enim letom pojavil prvi zvezek za Madžarsko.

Gre za zvezek, ki nosi številko 7 (v načrtu jih je osem) in prinaša gradivo mesta Sopianae (*Sopianae*) ter območja med Dravo, Donavo in Balatonom (severna meja tega območja gre od nekako sotočja Mure in Drave ob južni obali Balatona do Dunaföldvára ob Donavi). Po zasnovi in obliki se naslanja predvsem na nemške in avstrijske zvezke, seveda pa strogo sledi mednarodno sprejetim navodilom za izdelavo serije CSIR.

Besedilo zvezka je razdeljeno na več krajših poglavij, in sicer na predgovor (str. 7), seznam okrajšav navajane literature, muzejev in pri opisih ponavljajočih se podatkov (str. 8-11), uvod (str. 13-15), opis kamnoseške umetnosti v mestu Sopianae (str. 16), opis mestnega območja (str. 17-18), opis območja na limesu med Lussonijem in Altinom (str. 19-20), opis območja med Dravo in Balatonom (str. 21), poglavje o glavnih smereh kamnoseške proizvodnje po posameznih obdobjih (str. 22-26) in nazadnje na katalog (str. 27-65). Naštetim poglavjem sledi register, razdeljen na stvarni, imenski in pojmovni del, na najdiščni del, register muzejev, register napisov (konkordančna tabela med *CIL* 3, *RIU* 4 in *CSIR U* 7) ter *nomina virorum et mulierum, cognomina in res militaris* (vse na str. 67-70). Sledita konkordančna tabela spomenikov v seriji *CSIR U* 7, *DD* 7 (*Dunántúli dolgozatok* 7, 1974 = Ferenc Fülöp, Alice Sz. Burger, Pécs római kori körméleki) in *RIU* 4 (str. 71) ter indeks vseh objavljenih spomenikov s podatki o kraju hranjenja, času nastanka, sliki v tem zvezku in številki spomenika v *RIU* 4 (če je tam objavljen) (str. 72-73). Drugi del zvezka sestavlja 56 slikovnih tabel in podatki o lastništvu objavljenih fotografij.

Na tem mestu naj mi bo dovoljena krajša digresija načelne narave. Ti suhi podatki so v takem prikazu seveda potrebni, saj lahko dajo bralcu vsaj prvi vtis o sestavi ocenjevanega dela, so pa sami po sebi vsekakor premalo. Hkrati je treba reči, da je vsak korpus za ocenjevanje vedno dokaj nevhvaležen, saj gre v bistvu vedno za objavo gradiva in podatkov o njem, s temi podatki pa je praviloma najbolje seznanjen prav avtor. Možnosti za ocenjevanje so po naravi stvari zato dokaj zožene in zaradi pomanjkanja eksplicitnih interpretacij omejene predvsem na kritično branje podatkov. Vendar pa položaj, v

katerem se znajde ocenjevalec, deloma rešuje dejstvo, da je v opisovanju, ki je sestavni del vsakega korpusa, implicitno navzoča tudi interpretacija, ki se je lahko lotimo z vso vnemo.

Preden pa se lotimo ocenjevanega dela iz tega zornega kota, naj zelo na kratko opozorimo na nekaj napak, ki so se kljub avtoričnemu trudu vanj vseeno prikradle. V kataloškem delu gre za naslednje:

- št. 11 ima samo meri za višino in širino, ne pa tudi za debelino;

- št. 13 (steber) ima samo mero za višino, manjkajo torej vse druge pomembne mere; na fotografiji je steber obrnjen na glavo, kar kljub položaju, v katerem se steber zdaj nahaja, ne bi bilo potrebno;

- št. 16 je polsteber, ohranjen v dveh fragmentih, od katerih je zgornji na objavljeni fotografiji po nepotrebnem postavljen na glavo;

- št. 22 je fragment stele, ki v višino ne more meriti toliko, kot je to navedeno v katalogu (0,42 m); mnogo verjetnejša je mera iz *DD* 7 (22 cm);

- št. 27 nima navedenega materiala, iz katerega je spomenik narejen, čeprav je v *DD* 7 naveden (apnencec);

- št. 37 je stela, za katero se ne ve, zakaj je objavljen samo njen zgornji del, saj je spodnja polovica ohranjena in objavljena v *RIU* 4 (št. 1022), kar sporoča sama avtorica;

- št. 60 in 62 sta dva fragmenta istega spomenika, zato ju kljub topografskim argumentom ni smiselno ločevati in voditi pod dva številka;

- št. 70 je del ovršja stele s parom levov; poleg tega, da ob fotografiji ni številke (43.3), je fragment prikazan tako nesrečno, da ni mogoče videti, ali gre za ostanek zatrep ali za del ravnega zaključka stele, kar je za določitev spomenika zelo pomembno.

V konkordančni tabeli na str. 71 št. 60 ne ustreza št. 29 v *DD* 7, marveč št. 30.

Teh nekaj napak v resnici ni bistvenih, je pa nanje vseeno treba opozoriti. V zvezi s kataloškim delom naj navedem samo še nekaj drobnih opazk: pri št. 34, ovršju stele s parom levov in Atusom v sredini, lahko opozorimo na enak motiv na ovršju stele, vzidanem v severno steno cerkve v Miklavžu na Dravskem polju (S. Pahič, *Arh. vest.* 20, 1969, 77, sl. 16); pri št. 35 naj opozorimo na motiv vrezanih parov listov, ki ga najdemo sicer predvsem na sarkofagih - npr. *AII* 589 (Daruvar) in (malo drugačen) *Arch. lug.* 6, 1965, 102, št. 35 (Sremska Mitrovica); pri št. 45 bi bilo treba za motiv para genijev z girlando v bibliografiji navesti še E. Pochmarski, *Motiv- und Typengeschichte dionysischer Gruppen*, *Mitt. Arch. Ges.* 2, 1988, 198-219; izjava ob št. 60, steli z viticama vinske trte na stranicah, češ da gre za »spezielle« Pécser Verzierung«, je nedvomno pretirana, saj je motiv znan ne le na stelah v Mursi (kar navaja avtorica in misli najverjetneje na *CIL* 3. 3283 = Dautova 136 - Velika Dautova Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* [Novi Sad 1983]), temveč tudi drugod v južnem delu obeh Panonij (npr. Zlata = *AII* 455) in celo v Noriku (npr. Slovenske Konjice, S. Pahič, *Var. spom.* 21, 1977, 265); za spomenik št. 89, uvrščen v skupino Reliefstafeln, Szenen und Tierfriese, lahko z veliko mero gotovosti trdimo, da gre za del edikule, kar v opisu ni omenjeno niti kot domneva; pri sliki spomenika št. 90 je povsem nerazumljivo, da je prikazan le izrez fragmenta in ne celota, kakor na primer v *DD* 7; pri št. 96 je v opisu uporabljen izraz »keltisch-barocke Seitenrahmung«, ki bi se ga bilo po našem mnenju pametneje izogibati, saj je kot tehnični termin zavajajoč, kot koncept pa zastarel v svojem »etničnem« in tudi »slogovnem« delu; pri spomeniku št. 100, opredeljenem kot del sarkofaga, se na podlagi njegove debeline (8 cm) ne zdi verjetno, da bi šlo za sarkofag (naj ob tem omenimo še dejstvo, da so v opisih podane mere marsikdaj zavajajoče oziroma nepopolne, saj v resnici nikoli niso ločene na merski opis arhitekture posameznega spomenika in mere ohranjenega fragmenta, kar ne velja le za ta zvezek serije CSIR; ob sarkofagu št. 101 bi bilo treba navesti večinoma že dolgo znane enake prizore iz Oswald-grabna (Perzej, Gorgona in Atena - Joanneum št. 119 = *Schild* St. 12, 1964-1965, 106), iz cerkve sv. Janža pod Dravinjskim vrhom (beg Ifigenije s Tavride - Z. Šubic, *Pruj. zbor.* 4, 1975, sl. 1) in iz Šempetra (spojitev obeh omenjenih prizorov v eno kompozicijo na Priscianovi grobnici - J. Kle-